



MILE CATEGORY IN UZBEK, RUSSIAN AND KARAKALPAK LANGUAGES

Usanova Qademay Muratbay qizi

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz The Faculty of
Turkic languages is a student of

Uzbek language direction 2 in foreign language groups

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11145419>

ARTICLE INFO

Received: 02nd May 2024

Accepted: 07th May 2024

Online: 08th May 2024

KEYWORDS

Verb, mile category, command, precision, condition, frammar, affix, present tense, respect, plurl, please, advice, next tense, adjective, majhul ratio, past tense.

ABSTRACT

In this article, the comparison of the verb word category in Uzbek, Russian and Karakalpak languages, the category of declension in verbs, the command declension, their alternatives in Russian and Karakalpak languages, similarities and differences were studied.

O'ZBEK, RUS VA QORAQALPOQ TILLARIDA MAYL KATEGORIYASI

Usanova Qademay Muratbay qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Turkiy tillar fakulteti o'zga tilli guruhlarda o'zbek tili yo'nalishi 2-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11145419>

ARTICLE INFO

Received: 02nd May 2024

Accepted: 07th May 2024

Online: 08th May 2024

KEYWORDS

Fe'l, mayl kategoriyasi, buyruq, aniqlik, shart, grammatika, affiks, hozirgi zamon, hurmat, ko'plik, iltimos, maslahat, kelasi zamon, sifatdosh, majhul nisbat, o'tgan zamon.

ABSTRACT

Mazkur maqolada o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida fe'l so'z turkumining qiyosi, fe'llarda mayl kategoriyasi, shart mayli, ularning rus va qoraqalpoq tillaridagi muqobillari, o'xshash va farqli tomonlari tadqiq etildi.

Fe'l – har 3 tilda ham grammatik kategoriyalarga eng boy, grammatik tabiati eng murakkab turkum hisoblanadi. Fe'l so'z turkumiga mansub so'zlar jarayonni bildiradi.

Fe'ning harakat, holat ma'nosi uning maxsus grammatik kategoriyalari orqali ifodalanadi. Fe'l har 3 tilda ham daraja – залог – da'reje, mayl – наклонение – meyl, zamon – время – ma'ha'l, shaxs va son – лицо и число – bet ha'm san kabi grammatik kategoriyalarga ega.



Fe'l ma'no jihatidan ko'p qirraliligi, grammatik kategoriyalarga, shakllarga boyligi hamda gap tarkibida eng muhim o'rin tutishiga ko'ra barcha so'z turkumlari orasida ajralib turadi. Rus tilshunosi akademik Peshkovskiy: „So'z turkumlari planetalarga qiyos qilinsa, fe'l ular orasida quyoshdir“ deb aytganida, albatta, haqli edi. O'zbek tilida fe'lining markaziy gap bo'lagi sifatida qo'llanishi ham buni isbotlaydi¹.

O'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida fe'l so'z turkumining mayl kategoriyasi ish-harakatning real voqelikka bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Har 3 tilda ham mayllarning buyruq mayli – повелительные наклонение – buyruq meyl, aniqlik mayli – изъявительное наклонение – aniqlik meyl, shart mayli – условное наклонение –sha'rt meyl, qoraqalpoq tilida yana tilek meyl va maqset meyl kabi maylning 5 xil turi mavjud.

O'zbek tilida shart mayli fe'l negiziga –sa affiksini qo'shish bilan yasaladi, shundan so'ng shaxs-son affiksi qo'shiladi. III shaxsda shaxs-son affiksi bo'lmaydi, III shaxs ko'pligi –lar affiksi qo'shiladi². Masalan: birlikda: yoz-sa-m, yoz-sa-ng, yoz-sa; ko'plikda: yoz-sa-k, yoz-sa-ngiz, yoz-sa-lar kabi. O'zbek tilidagi shart maylining ma'nosi rus tilida если yoki когда so'zining kelasi zamon formasidagi fe'l bilan birikib kelishi orqali ifodalanadi. Masalan: Ertaga biznikiga kelsang, birga dars tayyorlaymiz. – Если ты завтра придешь к нам, будем вместе готовить уроки.

Rus tilidagi fe'lining shart mayli - условное наклонение – formalari belgisi bir shart qilganda amalga oshadigan istakni, imkoniyatni bildiradi. Shuning uchun ham ular 2 ma'noda: shart va istak ma'nosida qo'llaniladi. Shart ma'nosida qo'llanilganida bunday fe'llar ish-harakatning belgisi darajadagi shartlarni amalga oshirilishi mumkin bo'lganligini bildiradi. Masalan: Я выбрал бы другую, когда бы я был, как ты поет (А. С. Пушкин). – Мен boshqasini xohlar edim, agar shunday shoir bo'lsam. Rus tilida shart mayllari istak ma'nosidagi qo'llanilganida, ish-harakatning haqiqatda bo'lmaganini, u faqat so'zlovchining istagi ekanligini bildiradi. Masalan: Я волком бы выгрыз бюрократизм (В. В. Маяковский). – Мен byurokratizmni qashqirlarcha kemirar edim kabi.

Qoraqalpoq tilidagi shart mayli – sha'rt meyl – formasi ikkinchi ish-harakatning ishlanishi yoki ishlanmasligi shartini bildiradi va fe'l asosiga –sa/-se affikslarining qo'shilishi orqali yasaladi va 3 shaxsda, birlik va ko'plik sonda turlanadi. Masalan: birlikda: alsam, alsan', alsa; ko'plikda: alsaq, alsan'iz, alsa kabi.

O'zbek tilida buyruq mayli - fe'llarning mayl,zamon shaxs-son affiksni olmagan negizi fe'lining II shaxs buyruq formasi bilan shaklan teng keladi. Bunda buyruq va iltimos kabi ma'nolar ifodalanadi³. Masalan: ol, yoz, tila, chiq, ber, kel, ket, o'qi, ishla, keltir, turg'uz, tayyorlan kiyin kabi. II shaxs buyruq formasi ba'zan –gin, -kin, -qin affiksi qo'shib hosil qilinadi. Masalan: olgin, yozgin, o'qigin kabi. Bunday holatda buyruqdan ko'ra iltimos, maslahat ma'nosi ustun keladi. Hurmat ma'nosi fe'l negiziga –ng (-ing) affiksini qo'shib hosil qilinadi. Masalan: oling, yozing, boring, ko'rin, o'tiring kabi. Ko'plik formasi –ngiz, -ingiz affikslari bilan ifodalanadi. Masalan: yozingiz, boringiz, ishlangiz, o'qingiz kabi.

Rus tilida buyruq mayli - повелительные наклонение – buyruq fe'lining II shaxs birlik formasi, asosan, hozirgi zamon fe'lining negiziga –и, -й yoki –ь qo'shish bilan yasaladi.

¹ Muhiddinova X va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 2006. – B. 110.

² Azizov O. va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent,1965. – B. 61.

³ Azizov O. va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent,1965. – B. 59.



Masalan: пиш-ут – пиши, ход-ят – ходи, работа-ют – работай, гуля-ют – гуляй abi. Hurmat va ko'plik formalari birlik formasiga –te suffiksini qo'shish bilan yasaladi. Masalan: пиши – пишите, гуляй – гуляйте, встань – встаньте kabi. Bir bo'g'inli fe'llarning hozirgi zamon negizidan buyruq formasi yasalganda, odatda, e tovushi orttiriladi. Masalan: пьют – пей, льют – лей kabi.

Qoraqalpoq tilida buyruq mayli – buyriq meyili – asosan, II va III shaxs orqali ko'rsatiladi. Masalan: al, ayt, oqit, jazdir, u'yret, u'yren, oqin', aytin', oqisin kabi. Buyruq mayli fe'l negiziga (-i)-n'iz/-(i)-n'iz/ kabi II shaxs qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil qilinadi⁴. Masalan: Buyruq maylning birlikda III shaxsda –sin/-sin affiksi qo'llaniladi. Bu affiks buyruq maylining asosiy formasi bo'lishi bilan bir qatorda, buyruq maylning III shaxsdagi shaxs-son formasi bo'lib keladi. Shu bilan birga, bu forma buyruq maylning III shaxs birlik va ko'plik soni uchun birdek bo'ladi. Masalan: Ol aytsin – Olar aytsin kabi. Buyruq maylning birinchi soning ko'plik shaklida -(a)uyiq/-(e)yik formasiga ega. Bu formani N. K. Dmitriev "Bashqurt tilining grammatikasi" da tilak maylning I shaxsning ko'plik formasidan olib, shartli ravishda buyruq maylning I shaxs, ko'plik formasiga o'tkazadi⁵.

O'zbek tilida aniqlik mayli – rus tilida изъявительное наклонение – qoraqalpoq tilida aniqlik meyli – harakatning 3 zamonning birida voqe bo'lishi yoki voqe bo'lmasligini aniq ifodalaydi. O'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida aniqlik maylning farqi – o'zbek va qoraqalpoq tillarida har bir zamonning bir nechta shakli bor. Rus tili esa zamon formalariga unchalik boy emas.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz kerakki, fe'l so'z turkumi har 3 tilda ham harakat va holatning ma'nosini ifodalasa ham bir-biridan juda katta farqlar bilan ajralib turadigan so'z turkumi hisoblanadi. Biz quyida fe'l so'z turkumining tur kategoriyasini qisqacha qiyoslab o'tdik. Bir-biriga o'xshash tomonlarini ham, bir-biridan farqli tomonlarini ko'rib chiqdik. Tillarni qiyoslab o'rganish har qanday til o'rganuvchi uchun oson va qiziqarli bo'ladi. Bu albatta, til o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni ham oshirishi aniq.

References:

1. Azizov O va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.1965.
2. O.Azizov va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 1986.
3. Bekbergenov A. Rus ha'm qaraqalpaq tillerinin' salistirmali grammatikasi. No'kis: "Bilim" nashriyoti. 2006
4. Da'wletov A va boshqalar Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis: "Bilim" nashriyoti. 2010.
5. Muhiddinova X va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 2006.

⁴ Da'wletov A va boshqalar. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. – No'kis, 2010. - B. 150.

⁵ Dmitriev N. K. Boshqort telenen' grammatikasi. - Leningrad, 1950. – B. 174.